

Մ. Թ. ԱՎԳԱՐԵՂՅԱՆ

Մ. ԱԲԵՂՅԱՆՆ ԻՐԻԵՎ ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԲԱՆ*

(Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)

Աբեղյանին նախորդող հայ գրականության պատմաբանները խոշոր ծառայություն ունեն հայ անցյալի բազմահարուստ ժառանգության վերհանման գործում: Նրանք հանդիսացել են այն հիմքը, որի վրա հնարավոր է եղել բարձրացնել «Հայոց հին գրականության պատմության» աբեղյանական կոթողը: Եվ չնայած դրան, Մանուկ Աբեղյանը գրականության պատմությունն ստեղծելիս կանգնած էր մեծ դժվարությունների առաջ:

Դժվարություններից առաջինը մենագրությունների պակասն էր մեր հին գրականության ուսումնասիրության մեջ: «Այս երկար ժամանակի ընթացքում, — գրում է Մ. Աբեղյանն իր «Հայ հին գրականության պատմության» առաջաբանում, — նկատի առնելով 1897-ական թվականներից իր մեջ ծագած մտադրությունը՝ գրել հայոց հին գրականության պատմություն, — համեմատաբար սակավ մենագրություններ և բնագիրներ հրատարակվեցին, այնպես որ դեռևս կարելի չէ ժամանակաբանական հաջորդությամբ հորինել մի աշխատություն՝ բավարար չափով պարզելով մեր հին գրականության հիմնական մոմենտները: Դեռ շատ բաց տեղեր են մնում այդ ընդարձակ շրջանի մեջ»¹: Ուրեմն, Աբեղյանի դժվարությունն այն էր, որ թեև կային մատենագրություններ և գրականության, եթե կարելի է ասել, ակնարկային պատմություններ, բայց բացակայում էին առանձին հեղինակներին և հարցերին նվիրված հատուկ մենագրություն-ուսումնասիրություններն ու գրական հուշարձանների գիտական բնագրերը, առանց որի նա չէր էլ պատկերացնում գրականության գիտական պատմության ստեղծումը:

Երկրորդ դժվարությունը, որ նշում է Աբեղյանն իր առաջաբանում, կրում էր մեթոդական բնույթ: Մեթոդական որոշակի սկզբունքների բացակայությունը դանդաղեցնում էր գրականության պատմության ուսումնասիրությունն ու շարադրանքը, բայց այն միաժամանակ բացահայտում էր Մ. Աբեղյանի՝ իբրև գրականության պատմաբանի մոտեցումը գրականության հարցերին և նրա տարբերությունն իրեն նախորդող գրականության պատմաբաններից. այդ նրա պատմությունն ուսումնասիրելու պահանջն էր, առանց որի չէր բացահայտվի գրական և ոչ մի երևույթ:

«Երկրորդ դժվարությունն այն է, — գրում է Աբեղյանը, — որ մինչև այժմ լույս չտեսավ հայոց պատմության մի գիտական ուսումնասիրություն, մեր դավոր պատմության դանազան շրջանների սոցիալ-տնտեսական-քաղաքական

* Այս հարցին անդրադարձել է բանասիրական գիտությունների դոկտոր Խ. Սարգսյանը գեղեցիկ 1946 թվականին հրապարակած իր «Մ. Աբեղյանը և հայ հին գրականության պատմությունը» ուղագրավ աշխատության մեջ: Մեր հոգվածում քննության են առնվում նաև հարցեր, որոնք վերահիշյալ աշխատության մեջ չեն արժարժվել կամ արժարժվել են յուրովի:

¹ Մանուկ Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երևան, 1944, էջ 1:

կյանքի պարզարանությունը՝ հասցրած մինչև 19-րդ դարը: Այդպիսի մի գործը պիտի օգներ զրականագետին իր աշխատանքը կատարելիս և երբեմն հեշտացներ հայտաբերել տվյալ դարաշրջանի այն քաղաքական ու սոցիալական իրականությունը, որի անդրադարձումն են եղել այս կամ այն զրական հիշատակարանները: Եվ քանի որ չկա այդպիսի պատմություն, զրականագետն ինքը պետք է մտնի պատմական խնդիրների պարզաբանման մեջ, հաճախ եկեղեցական պատմության վերաբերյալ... Նա պիտի զբաղվի նաև այնպիսի կողմերով, որոնք զրականության պատմության մեջ առանձին տեղ չպիտի գտնեին, այլ իբրև հայտնի իրողություններ մի երկու խոսքով միայն պետք է մեջ բերվեին»:

Ինչպես տեսնում ենք, հարցն այստեղ սոսկ շարադրանքի առջև ծառացած զգվարությունները չեն, որ տիտանական տոկունությամբ հաղթահարել է Մ. Աբեղյանն իր զրականության պատմությունը շարադրելիս՝ կատարելով և՛ մեկնագրություններ կազմողի, և՛ բնագրեր պատրաստողի, և՛ պատմաբանի դերը միաժամանակ: Խոսքն այստեղ վերաբերում է Աբեղյանի մոտեցմանը հին զրականությանը և ցուցումը հայոց հին զրականությամբ զբաղվողներին՝ հայ հին զրական որևէ հուշարձան չի կարող ուսումնասիրվել սոսկ իբրև զրական հուշարձան: Ինչպես նոր դարերում, այն ևս կապված է իր դարաշրջանի սոցիալ-քաղաքական կյանքի այլևայլ կողմերի հետ, իսկ հին դարերում՝ հատկապես եկեղեցու-պատմության և կրոնա-դավանաբանական պայքարի ուղղությունների հետ, որոնց շղարշի տակ թաքնված են եղել սոցիալ-քաղաքական տարբեր գաղափարախոսություններ:

Պատմության մեջ ամեն ինչ յուր տեղում առնելու և արժեքավորելու սկզբունքը կազմում է Մ. Աբեղյանի, իբրև զրականության պատմաբանի, հավատամքը և մեծագույն արժանիքը:

Գրականության պատմության ստեղծման առջև ծառացած վերահիշյալ հարցերից բացի, Մ. Աբեղյանին ամենից ավելի զբաղեցրել է մի խնդիր՝ թե ի՞նչը հայոց հին զրականությանից պետք է դառնա զրականության պատմաբանի ուսումնասիրության առարկա. որ երկերն ու ստեղծագործություններն, այլ կերպ ասած, ի՞նչը պետք է լինի զրականության պատմության առարկան:

«Հիմա հարց է, — գրում է Աբեղյանը, — հին գրվածքներից ինչը իբրև հատկապես զրական երկ՝ պետք է նյութ դառնա գրա-պատմական ուսումնասիրության»։ և ինքը՝ անվարան, պարզ ու մեկին պատասխանում. «Անշուշտ գեղարվեստական երկերը՝ նոր զրականության պատմության համար այդ պարզ է, — գրում է Աբեղյանը, — գրամա, վեպ, քնարերգություն իրենց ենթատեսակներով: Հին զրականության պատմության նյութի ընտրությունն անհիշիս՝ նրկատի պիտի ունենալ, որ կրիտերիումն անհրաժեշտորեն տարբեր պիտի լինի: Բանն այն է, որ հնում մեզանում չի եղել ոչ գրամա, ոչ վեպ այժմյան իմաստով, ոչ էլ ընդհանրապես այնպիսի գեղարվեստական գրականություն, որ ոչ գեղարվեստական տեսակներից անջատ և անկախ լինելու իբրև մի ինքնուրույն բնագավառ: Այստեղ բանաստեղծականն և ոչ բանաստեղծականը կազմում են մի շտաբերակված միություն»:

Եվ այս շտաբերակված միությունից Աբեղյանն անջատել է հայոց հին զրականության այն գրվածքները՝ հեղինակ լինի այն թե զրական որևէ ստեղ-

2 սույն տեղում, էջ 1:

3 նույն տեղում, էջ 2:

ծաղործություն, որտեղ առավել շահով գեղարվեստական անդրադարձում է, գտել հայ պատմական կյանքը Այս ընտրության մեջ ավելի հեշտ է կողմնորոշվել, երբ խոսքը վերաբերում է միջնադարին, այնտեղ արդեն համեմատական որոշակիություն կա գեղարվեստական և ոչ-գեղարվեստական ժանրերի մեջ. ասենք որոշակի է, որ առականներն, անտարակույս գեղարվեստական դրականության պատկանող ստեղծագործություններ են և անխուսափելիորեն պետք է մտնեն դրականության պատմության մեջ, նույնը և միջնադարյան տաղերգունները: Դրանում կասկած չի կարող: Բայց այլ է հին շրջանը՝ պատմագրությունը, վարքերը, վկայաբանությունները, անգամ ճառերն ու քարոզները, հայ հին պատմագիրների գրվածքները, որ, Աբեղյանի խոսքերով ասած, «երբեմն խառնուրդ են բանաստեղծականի և պրոզայիկի. միևնույն երկի մեջ դրական և արտադրական տարրերը գտնվում են փոխհփոխ իրար կողքի... Հասկանալի է, որ պատմագիրները, որոնք պատկառելի քանակով են մեր դրականության մեջ, այդ կողմերով մասամբ մտնում են գեղարվեստական դրականության մեջ»⁴: Ուրեմն պատմագիրների երկերը «Հայոց հին գրականության պատմության» մեջ մտնում են ոչ միայն իրեն արժեքավոր պատմություններ, այլ նաև իբրև դրական ստեղծագործություններ: Յուրաքանչյուր հեղինակի կամ ստեղծագործության մասին խոսելիս, Աբեղյանն, ի տարբերություն նախորդ գրականության պատմությունների, առանձին զուգա է նվիրում տվյալ երկի գեղարվեստական հորինվածքի քննությանը. հորինացուն նվիրված ուսումնասիրության բաժիններից մեկն է կաղմում «Քերթողահայրը և նրա «Հայոց պատմություն» իբրև գրական երկ», Եղիշի պատմության «Հորինվածք», Փարպեցու «Իրական արվեստ» և այլն, և այլն: Նույնիսկ թվաբան Անանիա Շիրակացու ինքնակենսագրության և թվաբանական խնդիրների մեջ Մ. Աբեղյանը տեսնում է ճարտասանական արվեստի դասերուններ, էլ շենք խոսում միջնադարյան բանաստեղծության արվեստագիտական վերլուծությունների մասին: Երկի գեղարվեստական վերլուծությունը Մ. Աբեղյանը հասցնում է մինչև Մխիթարյան բանաստեղծների առանձին երկերի քննությունը, նրանց բարձրարվեստ ստեղծագործության մեջ ցույց տալով հնարքների հմտություն և բուն բանաստեղծականի՝ անկեղծ ներշնչման բացակայությունը:

«...Ընդհանուր առմամբ Արսեն Բագրատունու տաղերի մեջ ավելի ճարտասանություն կա քան բանաստեղծություն,— գրում է Աբեղյանը,— ավելի սովորովի է, արվեստ ունի, քան ինքնարուխ ստեղծագործություն և զգացում, ուստի նրա նկարեն ու պերճ ոճը յուր բոլոր սեփեթանքով հանդերձ՝ միակերպ է, ձանձրալի... Նա ոչ միայն իշխան է լեզվի, այլև ոտանավորի. միանման հաջողությամբ նրա զրչի տակից դուրս են գալիս և՛ կարճ, սրբնթաց տողեր, և՛ դանդաղ, ծանր ու մեծավայելուչ ասացվածներ երկար սողերով: Հեշտալուր հնչյուններն ու վանկերը, երաժշտական շեշտերն ու հանդերը երբեմն հափշտակում են ընթերցողին: Բայց ավա՜ղ, այդ ամենն ապարդյուն են անցնում, որովհետև տաղերն արտաքին գեղեցկության համեմատ չունին ներքին հարստություն... Մարդ զգում է շարունակ, որ մի սնամեջ քերթվածության հետ գործ ունի. իսկ այդ բավական է ամենայն բանաստեղծություն մեռցնելու համար»⁵: Ի՞նչ ընդհակառակը:

⁴ Նույն տեղում, էջ 3:

⁵ Նույն տեղում, դիրք երկրորդ, Սրեան, 1946, էջ 498:

Խոսելով 13—14 դարի հեղինակ Սա. Սրբելյանի քաղաքական իդեան արտահայտող «Ողբ ի դիմաց կաթողիկեին» պոեմի մասին, որ Սրբելյանը գրել է խաչատուր Կեչառեցու խնդիրքով, Մ. Աբեղյանը պրում է. «...բայտ ոճի կամ մանրամասների արտահայտության... բավական աղքատ է. չունի պերճություն, հայ թագավորությունների մասին պատմող կտորների մեջ նույնիսկ պրոդայիկ է հնչում: Բայց գրվածքն ընդհանրապես չոր ու ցամաք չէ, ինչպես գուցե թվառմանց: Դա ազդում է, որովհետև շնչում է մի անկեղծ ջերմ զգացմունք, որ կենդանություն է տալիս ամբողջին»⁶:

Մ. Աբեղյանի «Հայոց հին գրականության պատմությունն», այսպիսով, իրոք գեղարվեստական գրականության, գրական ժանրերի, ձևերի, նարանքների ուղղությունների պատմություն է, գրականության պատմություն, որը, սակայն, իր ամենաչնչին իսկ փոփոխությամբ ու դրսևորմամբ կապված է պատմության հետ, միջնադարյան գաղափարախոսության, ճաշակի ու ըմբռնումների հետ:

Մ. Աբեղյանի, իբրև գրականության պատմաբանի, ուժն այն է, որ նա հայոց հին գրականության պատմությունը չի դիտում իբրև զարգացման միագիծ շարժում, իբրև հայ գրականության առանձնահատուկ զարկացում: Տարբեր ժամանակահատվածների ու երևույթների ինքնատիպությունը բացահայտելու հետ մեկտեղ, նա իրավացիորեն այն համարում է համաշխարհային գրականության ընդհանուր զարգացման դրսևորման ձևերից մեկը:

«Մեր հին գրականությունը,—գրում է Աբեղյանը,—ինչպես և ամեն կուլտուրական երևույթ, հարկավ մեկուսի և անջատ չէ նաև այլ ազգերի ժամանակակից կուլտուրայից և մասնավորապես գրականությունից»: Այն «ունեցել է նույն զարգացումը, ինչ եր միջնադարյան քրիստոնեական գրականությունը»⁷:

Ժողովուրդների հասարակական զարգացման ընդհանուր օրենքի կիրառությունից էր բխում Մ. Աբեղյանի գրականության պատմության զարգացման շրջանների պարբերացումը-պերիոդիզացիան, որը անկախ մանրամասների իր ճշգրտման անհրաժեշտությունից, մի մեծ նվաճում էր իբրև հայ գրականության պատմության գիտական շարադրանքի անհրաժեշտ նախապայման: Աբեղյանի գրականության պատմության մեջ, ի տարբերություն նախորդ պատմությունների՝ գրականության պարբերացման հիմք է ընդունվում հայ ժողովրդի պատմության հասարակական զարգացման ընթացքը:

Հայ գրականության պարբերացումը շանջատելով ընդհանուր միջնադարյան գրականության զարգացման օրինաչափություններից, հասարակության զարգացման ընդհանուր օրենքներից, Մ. Աբեղյանը, միաժամանակ, դրա մեջ փորձել է տալ հայկական գրականության ինքնատիպ բովանդակությունը, ելնելով հայ ժողովրդի պատմության յուրահատուկ զարգացումից, հին գրականության մեջ դիտելով պարբերացման չորս աստիճան: 1. առասպելա-պատմական, 2. մաքառման գրականություն, 3. վերածնության շրջանի գրականություն, 4. վերանորոգման շրջանի գրականություն, Առասպելա-պատմական շրջանի ուսումնասիրության մեջ Աբեղյանի առավելությունը նախորդներից, առասպելի բնութագրման ճշմարտությունն է և յուրաքանչյուր առասպելի մեջ պատմական կորիզի բացահայտումը: Մեծ հմտությամբ նա վեր է հանում մեր վաղ նախահայրերի հավատալիքների հնագույն բանահյուսական նմուշների:

⁶ Նույն տեղում, էջ 227.

⁷ Նույն տեղում. գիրք առաջին, էջ 4:

մեջ պահպանված պատմական հենքը և առասպելաբանական հինվածքը: Խոսելով Հայկի առասպելի մասին Աբեղյանը գրում է. «Հայկն և Օրիոնը... նման նկարագիր ունեն. այս շատ տարածված գրույցը... բնության մի առասպել է, որ իր հիմքն ունի այն աշխարհայեցության մեջ, որ նախնական մարդիկ ունեին բնության երևույթների, լույսի ու խավարի վրա: Դա լույսի կոիվն է ընդդեմ գիշերվա և ձմեռվա խավարի, որ մանուկ ազգերն ամբողջ են իբրև մի աստվածային աղեղնավորի կոիվ, մի բարի աստծու մարդկանց հոր կոիվն ընդդեմ մարդկանց թշնամի շար ոգու»⁸: Եվ ոչ միայն այդ, Մ. Աբեղյանը գեղես 1889 թ. իր «Հայ ժողովրդական առասպելները Մովսես Խորենացու պատմության մեջ» ուսումնասիրության էջերում, հենվելով բազմաթիվ աղբյուրների վրա, ցույց է տվել հայ առասպելների և մյուս ժողովուրդների համապատասխան առասպելների միջև եղած ընդհանրությունները: Հայկի, Օրիոնի, Տորքի և Ռոստոմայ Սազճկի կամ Հոմերյան Կիկլոպ Պոլիփեմի, Շամիրամի, Իշտարի, Աստարտի, Աֆրոդիտեի, Վահագնի ու Վերեթրազնայի, Հերակլի նմանությունները բացահայտում են, ինչպես ինքն է ասում, «մանուկ ազգերի աշխարհայեցությունը» բնության ուժերի մասին:

Այսպես բացահայտվում են հայ ժողովրդական բոլոր առասպելների մեջ պահպանված պատմական դեմքերի ու իրադրությունների անդրադարձումներն իբրև հայ հին գրականության պատմաառասպելական շրջանի արտահայտություններ:

3—11 դարերի պատմությունը, Աբեղյանի գրականության պերիոդիզացիայում «մաքառման գրականություն» անունն է կրում: «Մաքառման գրականություն» ասելով, Աբեղյանը ոչ թե հերքում է հայ իրականության մեջ գոյություն ունեցող այլ՝ դասային, սոցիալական հարաբերություններն ու տեղաշարժերը, այլ ընդգծում այդ շրջանի գրականության հիմնական տենդենցը՝ պայքարը օտարերկրյա նվաճողների դեմ, հայ ժողովրդի անձնվեր մաքառումը բունկալության դեմ: Բայց, շնայած այս երևույթների առկայությանը, ժամանակաշրջանի բնութագրական գիծը եղել է պայքարը նվաճողի դեմ: Այդ է պացուցում մեր ողջ պատմությունը, մեր գրականությունը, մեր ժողովրդի իղձերն արտահայտող հայ ժողովրդական անմահ էպոսը՝ Սասունցի Դավիթը: Բացի դրանից. իբր մենք ուշադիր հետևում ենք Աբեղյանի դրույթին, ակնառու է դառնում, որ «մաքառման» հիմնական տենդենցի մեջ նա չի տեսնում սոսկ պայքարն օտար նվաճողի դեմ, այլ նաև հայ հասարակական կյանքի մյուս կողմերի զրսևորումը՝ հայ գրականության մեջ: Խոսելով իր պարբերացման երկրորդ շրջանի մասին նա գրում է, — «Երկրորդ շրջանը՝ «Մաքառման գրականություն» իր մեջ անդրապատկերած ունի հայկական պատմական իրականությունը՝ սկսած 3-րդ դարից մինչև 11-րդ դարը... Խե՛ղ՝ գրավոր դպրության և թե՛ վիպական բանահյուսության մեջ... իշխում է մի ընդհանուր միտում — ազգային խիստ մաքառում՝ նախ պարսից Սասանյան տերության ու հույների, և ետո՛ւ՝ արաբական բնապետության դեմ: Մյուս կողմից՝ այս շրջանի գրականության համար բնորոշ է նաև եկեղեցական դասի ձգտումն ու պայքարն իր գաղափարախոսությունը հաստատելու հայ ժողովրդի մեջ... Չեն պակասում նաև աշխարհիկ գաղափարներն և հայրենասիրական ոգին, աչքի է ընկնում ուժեղ ձգտում պաշտպանելու ազգային անկախությունը և ընդհանուր շահերը:

⁸ Նույն տեղում, էջ 20—21:

որոնք, սակայն, սովորաբար արտահայտված են Հայոց եկեղեցու շահերի հետ կապված»⁹:

Մ. Աբեղյանը 3—11 դարերի գրականությունը վերնագրելով «մաքառման գրականություն», նախ՝ գիտական ավելի բարձր, պատմական հողի վրա է դնում գրականության պերիոդիզացիան, երկրորդ՝ գրականությունը զուտ կրոնական ոգու արտահայտությունը համարելուց նա բարձրացնում է և ողջ միջնադարյան պատմագրությունը՝ դիտելով իրեն հույ աշխարհիկ կյանքի արտացոլում, հայ քաղաքական կյանքի վերարտադրություն:

Մ. Աբեղյանի «Հայոց հին գրականության պատմության» ամենաուշագրավ դրույթը կապված է նրա պարբերացման երրորդ շրջանի գրականության հետ, որը գրականագիտական նորույթ լինելուց բացի, մի խոր ուսումնասիրություն է հայ գրականության բովանդակության փոփոխության՝ պատմասոցիալական հիմքի հետ: Այստեղ բացահայտված են հայ գրականության նոր էտապի՝ աշխարհականացման, պատճառներն ու առանձնահատկությունները: Դարաշրջանի գրականության աշխարհականության ընդհանուր նկարագրից հետո տրվում է նաև երևույթի պատճառաբանությունը: «Այս փոփոխությունը հետևանք էր կյանքի և աշխարհայեցողության փոփոխության: Մինչդեռ քրիստոնյա աշխարհի ուրիշ կողմերում դեռ ընդհանրապես իշխում էր թանձր միջնադարը, 11-րդ դարի առաջին կեսին արդեն՝ մեր կյանքի ու մտածողության մեջ մտել էր մի հեղաշրջում, որով կրոնա-ճգնավորական ոգին տակավ առ տակավ տեղի էր տալիս մի ուրիշ ոգու դիմաց, և առաջ էր դալիս ինքնուրույն վերածնություն, որից չէր կարող չազդվել և հոգևորականը»¹⁰: Աբեղյանը հանդամանորեն կանգ է առնում «Վերածնություն» տերմինի պայմանականության վրա. նա բացատրում է տերմինի իմաստը Արևմտյան Եվրոպայի պատմության հասկացությամբ. ընդգծելով այնտեղ ձևավորված բուրժուական հարաբերությունները: «Այդպես, այդ անունով կոչում էին Արևմտյան Եվրոպայի և առանձնապես Իտալիայի վաղ-բուրժուական (քաղաքացիական) կուլտուրան 14—16-րդ դարերում: Այդ ժամանակ արդեն գլխավոր հասարակական դեր էր կատարում բարձրացած նոր դասակարգը — բուրժուազիան, (քաղաքացիությունը), որի դասակարգային շահերի և իդեալների արտահայտություն էին դառնում գիտությունը, արվեստն ու գրականությունը»¹¹: Աբեղյանը, եվրոպական վերածնության շրջանում հատկապես, նշում է անտիկ կուլտուրայի վերականգնման, դպրոցների և դրականության աշխարհականացման, անհատի ազատության հատկանիշները: Նշելով այդ ամենը Աբեղյանը տարբերակում է հայկական վերածնությունը՝ միջազգայինից: Այդ ոչ թե անտիկ հունահռոմեական կուլտուրայի վերածնությունն է հայ կյանքում, այլ հայ ժողովրդի կյանքի ու աշխարհայացքի փոփոխությունը, արվեստում հեթանոսական աշխարհիկ ոգու վերականգնումը, կյանքի և մշակույթի աշխարհականացումը:

Դեռևս իր գրականության պատմության սկզբներում Մ. Աբեղյանը քրիստոնեության մուտքի ու նրա զաղափարների տարածման կապակցությամբ այն միտքն է արժարժում, որ «ավանդական բանահյուսությունը պիտի կալմեր հիմունք մեր գրավոր բանաստեղծության, որի մեջ պիտի ցոլար հայ ազգի

⁹ Նույն տեղում, էջ 5:

¹⁰ Նույն տեղում, գիրք երկրորդ, էջ 1:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 2:

հատուկ հանձարը, ի՞նչ միայն մեր գրականությունը գրերի գյուտիս հետո շարունակելու իր ճանապարհով ընթանալու Բայց մեր ազնվականությունը գրի միջոցով չմշակեց իր բանաստեղծության տեսակները: Նրա բանահյուսությունը տեղի տվավ եկեղեցական գրականության առաջ: Եվ այսպես չէր էլ կարող լինել. դա անխուսափելի էր...»¹²:

Եվ, ահա, վերածնության գրականության մասին խոսելիս՝ Աբեղյանը ցույց է տալիս, որ հայ կյանքի աշխարհականացման շրջանում ոչ թե վերածնություն է հետաքրքրությունն հունա-հռոմեական անտիկ մշակույթի նկատմամբ, այլ հայ ժողովրդի հնագույն՝ հեթանոսական աշխարհիկ ոգու բանահյուսական շրջանի ոգու նկատմամբ:

«Իսկ մեր հայկական վերածնությունն ինքնուրույն է,—գրում է Աբեղյանը:—Դա ազգային կուլտուրայի ու գրականության շարունակական զարգացման մի իրակություն է, արդյունք հայկական քաղաքային կյանքի բարգավաճման... Ի՞նչ «վերածնություն» բառով է անվանվում այստեղ մեր գրականության այս վերափոխված շրջանը, որովհետև այդ ժամանակ «վերածնվել» է հեթանոսական դարերի բուն աշխարհիկ ոգին և աշխարհայեցողությունը՝ հակառակ կրոնա-եկեղեցականի»¹³:

Այստեղ խոսքը դարձյալ այն մասին չէ, որ առանձին դեպքերում՝ վերնագրերի, ձևակերպումների կամ բնութագրումների մեջ Մ. Աբեղյանի հետ կարելի է չհամաձայնել, այլ այն մասին, որ Մ. Աբեղյանը ճիշտ է դիտել մեր գրականության բովանդակության փոփոխությունը աշխարհիկ ոգու վերականգնումը և այդ փոփոխության հիմքը:

Առանձին արժեք է ներկայացնում Մ. Աբեղյանի գրականության պատմության մեջ մտած այն հատուկ բաժինը, որ նվիրված է սոցիալական հակամարտությունների արտահայտությանը միջնադարյան գրականության մեջ: «Հայաստանը եղել է մի ակութ աղանդավորական անընդհատ շարժման համար՝ մերթ զադառնալով, մերթ հայտնի, նույնիսկ ապստամբության վերածվելով — գրում է Աբեղյանը,— Հայոց գրականության սկզբում հենց՝ հանդիպում ենք «բարբարիանոս» աղանդին... Հայաստանի արևմտյան կողմերում: Ապա մեր աշխարհում գործել են նաև Մարկիոնի աղանդին, մանիքեության, մծղնեության «հայոց աղանդին» և ուրիշների հետևողները... Դրանցից առանձնապես հիշելու է երկուսը՝ Պավլիկյան և Թոնդրակեցոց աղանդները, որոնք երկուսն էլ հայկական հողի վրա են ծագել»¹⁴:

Աղանդավորական շարժումների սոցիալական կողմի բացահայտումը նորություն էր հայ գրականության համար ոչ միայն թեմատիկ իմաստով: Մ. Աբեղյանն իր գրականության պատմության մեջ հատկապես կանգ է առնում ոչ այնքան նրանց կրոնական տարբեր դավանանքների սկզբունքների բացահայտման վրա, որքան ցույց է տալիս նրանց միջնադարյան զաղափարաստության հակընթաց ուղղությունը և դրանց սոցիալական արմատները:

«Ծղնավորական կյանքին և եկեղեցուն հակադիր մի վարդապետություն էր թոնդրակեցոց ուսումը,— գրում է նա,— ծայրահեղության հասած մի բո-

12 Նույն տեղում, գիրք առաջին, էջ 70:

13 Նույն տեղում, գիրք երկրորդ, էջ 4:

14 Նույն տեղում, էջ 10—11:

ղոթ վանական ու ճգնավորական կյանքի, եկեղեցական իշխանություն, եկեղեցու կարգերի ու գաղափարների դեմ»¹⁵։

Թոնգրակեցոց ուսմունքի լայն ծավալման պատմական պատճառարանություն հետ մեկտեղ, Աբեղյանը տալիս է նրա բնաջնջման պատմական-սոցիալական անխուսափելիությունը։

«Բայց նրանց գաղափարը չէր կարող հայերի մեջ իրականանալ այն դարում, քանի որ եկեղեցին ու նրա պաշտպան իշխանություններն ու բիզանդական կայսրությունը դեռ շատ զորեղ էին, իսկ այդ հեստող ու ժխտող աղանդը մի ուղղուցիտն ընդդիմադրություն էր իշխող դասակարգի դեմ, մի դասակարգային պայքար, որ անխնա պիտի բնաջինջ անել աշխատեին իշխողները»¹⁶։

Հին աղանդավորական գաղափարների՝ իբրև հայ գրականության աշխարհականացման պատմական նախապայմաններից մեկի բացահայտումը՝ Մ. Աբեղյանի Հայոց հին գրականության ամենազորեղ կողմերից մեկն է։

Հայոց հին գրականության մեջ ներքին դասային փոփոխությունների վերահանմանն է նվիրված Մ. Աբեղյանի գրականության պատմության «Սոցիալական հարաբերություններն առականների մեջ» գլուխը, որ նախորդ «Վերածնունդի գրականություն» բաժնի հետ մեկտեղ կազմում է նրա ստեղծագործության ամենաթարմ, ամենաինքնուրույն և ամենաարժեքավոր բաժիններից մեկը։

Հայտնի է, որ հայ պատմագրությունը շատ քիչ՝ գրեթե ոչինչ չի թողել հայ կյանքի սոցիալական փոխհարաբերությունների, հայ ժողովրդի կյանքի ու կենցաղի վերաբերյալ։ Պատմագիրների ոչ բացահայտ, այլ առանձին դրվագների անդրադարձ մեկնաբանությունն է մեզ գաղափար տալիս հայ կյանքի սոցիալական փոխհարաբերությունների մասին։ Միայն միջնադարից սկսած՝ նշված կյանքի ու աշխարհայացքի որոշ փոփոխությունների հետեանքով հայ գրականության մեջ են մտնում նաև ժողովրդական առական հեղինակների մեկնաբանությամբ, որոնք և՛ իբրև առական, և՛ իբրև մեկնություններ բացահայտում են սոցիալական կյանքի բազմազան կողմեր՝ «աշխատավորության պայքարն ազնվականության դեմ», «աշխարհականի հայացքը եկեղեցականի վրա», «արհեստավոր քաղաքացիներ և քաղաքացիների վերաբերմունքն առ գյուղացիները», խնդիրներ ու հարցեր, որոնք առականներում ավելի են, քան կարելի է գտնել վերնագրերում։ Հայոց հին գրականության մեջ սոցիալական հարաբերությունների բացահայտումը նույնպես Մ. Աբեղյանի, իբրև գրականության պատմաբանի, խոշորագույն արժանիքներից մեկն է։ Բարեբախտաբար, այդ կողմի վրա նա ուշադրություն դարձրել է ընդհանրապես իր պատմությունը շարադրելիս՝ սկսած 5-րդ դարի գրականությունից. «Պարսից պատերազմ» վերնագրի տակ նա անդրադառնում է ֆեոդալական այն հարաբերություններին, որոնք արտացոլվել են հատկապես Փավստոս Բյուզանդի սյուսմության մեջ։ Նա ֆեոդալական վեպի՝ «Պարսից պատերազմի» մեջ տեսնում է ֆեոդալական մեկ դասի՝ հիմնականում ազնվականության գաղափարախոսությունը՝ իր բառերով ասած՝ «ոգովիկ ազնվականությունն իր պարապմունքներով, որ է որսորդություն, խնջույք, քսություններ, խարդավանքներ, պատերազմ, ավարառություն և նմանները։ Ազնվականության հետ սակավադեպ հանդես են գալիս եկեղեցական դասից կաթողիկոսները»¹⁷։

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 13։

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 14։

¹⁷ Նույն տեղում, Կիրթ առաջին, էջ 191։

Սակայն Մ. Աբեղյանը չի կարող անտեսել և ժողովրդին. նա բացատրում է, թե ինչու ֆեոդալական շրջանի ստեղծագործություններում շինականությունը պրեթև տեղ չպետք է գրավեր:

«Ֆեոդալական հասարակության երրորդ դասը,—գրում է նա,—աշխատավոր ռաբիկը, տնտեսապես, քաղաքականապես և իրավապես կախված է եղել կալվածատերերի այս երկու անաշխատ վայելող դասերից: Նա միշտ մնացած է եղել անուշադիր: Մեր հին պատմագիրներն էլ մոռացության են տվել նրան, գրի առնելով միայն ազնվականների պատերազմներն ու հոգևորականների գործերը»¹⁸: Այս պատճառով էլ, ըստ Աբեղյանի, այդ գրվածքներում չեն մնացել հետքեր շինականների կյանքից ու դասակարգային պայքարից:

«Այստեղ չենք տեսնում և դասակարգային պայքար, աշխատավորության կռիվն ընդդեմ վերին երկու դասերի: Վեպն ազնվականության բանաստեղծություն է, և բնականաբար նրա բանաստեղծները չպիտի հանեն այդ Բայց և այնպես,—գրում է Աբեղյանը,—Արշակաւանի դրվագի մեջ երևում է այդ կռիվի հետքը»¹⁹: Շարունակության մեջ Աբեղյանը բացատրում է նաև այն, թե ինչու Արշակաւանի շինությունն ու ավերումը պատմագրության մեջ կապվում է հասարակության քրեական խավերի հետ:

«Որ վեպի մեջ Արշակաւանի շինությունը բնորոշված է իբրև գողերի, ավազակների, մարդասպանների ժողովարան, «ժողով մարդկան մեղաւորաց», այդ վերաբերմունքն ու լուսաբանությունը միայն բավական են ցույց տալու, որ այդ գրույցը ծագել է և այդ գույնով պատմվել է ընդդիմադիր հոգևորական և նախարարական շրջաններում, բայց ունեցել է իր ուրույն սոցիալական իմաստը: 'Իա գրվածների, նեղվածների, տառապյալների մասսայական ըմբոստացումն է ճնշողների դեմ»²⁰:

Սոցիալական հարցերի և դասակարգային պայքարի անդրադարձումների վրա Աբեղյանի Հայոց հին գրականության մեջ մենք ուշադրության հրավիրեցինք նաև աղանդավորության կապակցությամբ: Ինչպես պատմության մեջ է եղել, այնպես էլ գրականության: Սոցիալական հարցերն ու դասակարգային պայքարը սրվել են 10-րդ դարից հատկապես և սոցիալական հարաբերություններն ու դասակարգային հակամարտություններն ամենաուժեղ ձևով հայ գրականության մեջ արտահայտվել են միջնադարյան առակներում, այդ իսկ պատճառով սոցիալական հարաբերությունների արտացոլմանը զգալի բաժին է հատկացնում Մ. Աբեղյանը, իր «Հայոց հին գրականության պատմության» երկրորդ գրքում մասնավորապես:

Ձխոսելով այլևս Մ. Աբեղյանի «Հայոց հին գրականության պատմության» մեջ առանձին հեղինակների, երկերի, հարցերի և հատկապես «Հավելվածների» մեծածառն բացահայտումների մասին, բավականանանք միայն ամբողջությամբ համադրելով նրա «Հայոց հին գրականության պատմությունը» նախորդ պատմությունների հետ, ականո՞ւ դարձնելու համար այն բարձունքը, որի վրա զբաղվելով հին գրականության պատմության ուսումնասիրությունը՝ Մ. Աբեղյանի ջանքերով: Աբեղյանի գրականության պատմությունը իր նախորդը չունեցող գրականագիտական մի մոնումենտալ ստեղծագործություն է՝ 1) իր ընդգրկմամբ՝ (ժամանակի իմաստով) առասպելաբանական շրջանից սկսած մինչև

¹⁸ Նույն տեղում. գիրք առաջին, էջ 191:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 193:

Մխիթարյանները ներառյալ, 2) իր պատմականությամբ՝ գրական ևրևույթները պատմա-քաղաքական հիմքով բացատրելու դարձյալ աննախընթաց ունակությամբ, և 3) գրական հուշարձանների գեղարվեստական վերլուծությամբ, որ նույնպես դուրս էր մնացել նախորդ, թեև արժեքավոր, գրականության պատմությունների տեսողաշտից:

Սրանք Մ. Աբեղյանի, իբրև գրականության պատմության առավելություններն են, որոնք արդասիք են նաև հասարակական գիտությունների լայն ծավալման 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբներին և մարքսիստական գիտության անժխտելի ազդեցության մեծանուն հայագետի ստեղծագործությունների վրա: Նախորդ բանասիրական, նկարագրական, հարուստ փաստագրական, իրենց ժամանակին նշանակալից դեր կատարած Հ. Գաթրիճյանի, Գ. Պալասանյանի, Գ. Զարրհանալյանի, Վ. Փափագյանի, Ա. Զամինյանի արժեքավոր պատմությունների կողքին Մ. Աբեղյանի Հայոց հին գրականությունը ևրևույթների հասարակական ըմբռնման խորությամբ մի գրական կոթող է, որ պատիվ կարող է բերել ամեն մի ժողովրդի:

Մ. Աբեղյանի գրականության պատմությամբ, անշուշտ, չի սպառվում հայոց հին գրականության ուսումնասիրությունը: Վիճելի ու առարկելի հարցեր, զրույթներ ու մեկնաբանություններ կարող է ունենալ և ունի նրա պատմությունը: Դրանց լրացումն ու ճշգրտումը սերունդների գործն է:

М. Т. Авдалбекян

МАНУК АБЕГЯН—ИСТОРИК ДРЕВНЕАРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Р е з ю м е

В статье отмечаются трудности, перед которыми стоял создатель научной истории древнеармянской литературы—М. Абегян, создавший целостную историю древней и средневековой армянской литературы.

В ней показано то новое и существенное, что внес М. Абегян в изучение истории древнеармянской литературы.

а) Это прежде всего периодизация древней истории армянской литературы, которую М. Абегян систематизировал исходя из истории армянского народа, из развития существенных ее традиций.

б) В противовес своим предшественникам М. Абегян предметом изучения истории литературы сделал те исторические письменные памятники, которые, хотя по характеру не были художественными, но имели определенную литературно-художественную ценность или же в развитии культуры народа сыграли важную роль, способствуя раскрытию и восприятию литературных процессов.

в) В истории древнеармянской литературы М. Абегян раскрыл явления общественной и социальной жизни, которые до этого не были предметом изучения историков литературы (общественно-историческая основа мифов, историко-социальные корни тондракийского движения, вскрытие социальных взаимоотношений в средневековых баснях).

М. Абегян рассматривал историю древнеармянской литературы не как нечто обособленное и исключительное, а во взаимосвязи с мировой литературой.